

Міністерство освіти і науки України

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет соціальних наук та соціальних технологій

Кафедра політології

Бакалаврська робота

Освітній ступінь – бакалавр

На тему: **«ВПЛИВ ПОВНОМАСШТАБНОГО РОСІЙСЬКОГО
ВТОРГНЕННЯ НА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА»**

Виконала: студентка 4-го року навчання

Спеціальності

052 Політологія

Вахняк Лілія Ігорівна

Керівник Чабанна О.В.

Доктор політичних наук, доцент

Рецензент Гнатюк М.М.

Доктор політичних наук, доцент

Бакалаврська робота захищена

З оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« » _____ 20__ р.

Київ – 2022 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
1. ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА 6	
2. ОСОБЛИВОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ	11
2.1 Процес становлення українського громадянського суспільства	11
2.2 Сучасний стан розвитку українського громадянського суспільства	16
3. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ВІЙНА	22
3.1 Негативні аспекти впливу воєнного конфлікту на розвиток громадянського суспільства	22
3.2 Позитивна роль воєнного конфлікту у розвитку громадянського суспільства	25
3.3 Громадська участь після війни	32
ВИСНОВКИ	34

ВСТУП

Актуальність

Повномасштабне російське вторгнення на територію України – це найбільша війна в Європі з часів Другої світової, це війна режимів і цінностей, у якій Україна захищає свою суб'єктність і право надалі залишатися демократичною і незалежною державою. І хоч воєнні дії вплинули на всі суспільно-політичні сфери життя у нашій державі, у цьому контексті, на наш погляд, дуже важливо звернути особливу увагу на українське громадянське суспільство, яке по великому рахунку і є відповідальним за вкорінення і розвиток тих ідеалів, за які ми зараз боремося. Ларрі Даймонд писав¹, що громадянське суспільство здійснює позитивний вплив на процес демократичної консолідації. Крім того, що громадянське суспільство готове ставити під сумнів владні дії, воно стимулює політичну участь, розвиває політичну культуру та створює канали артикуляції громадянами їхніх інтересів, покращує функціонування демократичних інститутів – це сприяє зміцненню демократичної держави. Специфічною ознакою демократичної культури вважається потреба і вміння людей бути залученими до процесів розв'язання суспільних проблем і конфліктів, до ухвалення рішень та їх реалізації. Виходячи з цього, зрозуміло, що громадянське суспільство є ключовою складовою демократичного процесу, по суті одним з основних суспільних елементів, які визначають наше політичне майбутнє. Саме тому важливо приділяти достатньо уваги тому, які чинники та у який спосіб на нього впливають. У даному дослідженні ми пропонуємо розібратися, яким чином на українське громадянське суспільство впливає війна, щоб краще розуміти його майбутні перспективи, а разом з тим, відповідно, і наші перспективи на розбудову демократії.

¹ Diamond, Larry. "Rethinking Civil Society: Toward Democratic Consolidation." *Journal of Democracy*, vol. 5 no. 3, 1994, p. 7

Мета: дослідити вплив повномасштабного вторгнення росії на діяльність українського громадянського суспільства.

Об'єкт: українське громадянське суспільство

Предмет: вплив повномасштабного вторгнення на діяльність українського громадянського суспільства

Задля досягнення поставленої мети ми виокремили наступні **завдання:**

- Розглянути підходи до визначення громадянського суспільства та дати йому визначення в межах цієї роботи
- Розкрити контекст становлення українського громадянського суспільства
- Описати стан розвитку українського громадянського суспільства на сьогодні
- Виокремити негативні аспекти впливу війни на громадянське суспільство
- Визначити позитивну роль війни в діяльності громадянського суспільства
- Розглянути теоретичні особливості громадянської активності після війни

Теоретико-методологічна база:

Дослідження спирається на структуралістський підхід до визначення громадянського суспільства, відповідно до якого громадянське суспільство визначається як мережа добровільних, неурядових та, як правило, офіційно створених організацій. До розгляду були взяті праці таких зарубіжних науковців, як Чарльз Тіллі, Ларрі Даймонд, Юссі Лейн, Лукан Вейн, Сьюзен Воршех, Джон Кін, таких українських науковців, як С. Рябов, А. Колодій, М. Рябчук та інших. Застосовано історичний метод для того, щоб прослідкувати контекст та умови розвитку українського громадянського суспільства, метод узагальнення при описі його сильних та вразливих точок, аналіз наукових праць і соціологічних досліджень та синтез при виокремленні загроз та потенційних можливостей, зумовлених воєнними діями, для громадянського суспільства

Джерельну базу складає моніторингове емпіричне дослідження Інституту соціології НАН України «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» за 2018 рік, та Civil Society Organization Sustainability Index Східної Європи та Євразії у 2018 році, опублікованого за підтримки USAID, звіт «Civil Society Organizations in Situations of Conflict» всесвітнього альянсу організацій громадянського суспільства та активістів CIVICUS

Структура та обсяг роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних літератури і джерел. Обсяг роботи – 41 сторінка.

1. ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА²

Концепція громадянського суспільства залишається однією з найбільш невизначених, оскільки те, що мається на увазі під цим терміном, значно варіювалося протягом століть, а також дуже залежить від контексту, країни та культури.

Зазвичай виділяють два основних підходи до визначення поняття громадянського суспільства – структуралістський та культуралістський.

Можна сказати, що перший підхід більше фокусується на «технічному» аспекті питання. Відповідно до цього підходу, громадянське суспільство визначається як мережа добровільних, неурядових та, як правило, офіційно створених організацій – їх часто називають третім сектором. До першого сектору відносяться урядові, а до другого – бізнес-організації. На відміну від перших двох, для третього сектору, який, хоч часто і прагне політичного впливу і постійно потребує фінансової підтримки, ані влада, ані прибуток не є ціллю та обґрунтуванням їхнього існування.³ Секторами влади та бізнесу в основному керують політичні та економічні еліти, громадянське суспільство ж – це сфера діяльності звичайних громадян, які долучаються до об'єднань та асоціацій і беруть в них участь, керуючись повсякденними для громадян інтересами, потребами та бажаннями.⁴

Структуралістський підхід має три основні переваги. По-перше, «технічне» визначення дозволяє більш чітко визначити емпіричну операціоналізацію. По-друге, ціле різноманіття організацій може розглядатися як приналежність до

² Частина даного розділу висвітлена в науковій роботі «Роль пандемії COVID-19 у діяльності українського громадянського суспільства», яка була захищена студенткою 3-го курсу політології Національного університету «Києв-Могилянська академія» Вахняк Лілією Ігорівною 27 квітня 2021 року

³ Gatskov M. Civil Society in Ukraine / M. Gatskov, K. Gatskova // Ukraine in Transformation From Soviet Republic to European Society, 2019. P. 123

⁴ Gatskov M. Civil Society in Ukraine / M. Gatskov, K. Gatskova // Ukraine in Transformation From Soviet Republic to European Society, 2019. P. 124

громадянського суспільства, а не лише ті, що займаються волонтерством або беруть участь у політичній діяльності. З іншого боку, таке зведення громадянськості до структури третього сектору може призвести до втрати деяких важливих якісних рис, таких, як цінності та орієнтації членів організацій громадянського суспільства, а також публічний дискурс про те, який тип залучення особливо цінується в суспільстві на даний момент. Більше того, швидкий розвиток соціальних медіа, які забезпечують нові шляхи та канали координації, витісняє традиційні організаційні структури. Культурологічна перспектива пропонує взяти до уваги національні та історичні особливості з одного боку, та культуру громадянськості з іншого. Тобто ця перспектива підкреслює певні громадянські установки та чесноти. Ця дискусія надзвичайно актуальна для європейських країн пострадянського простору, де третього сектору практично не було.⁵

Посткомуністична трансформація в Україні, схоже, додає аргументів на користь культурологічного підходу, оскільки організаційна слабкість українського громадянського суспільства не завадила здійснитися широким масовим акціям протесту, у публічному дискурсі – революціям, котрі мали далекосяжні наслідки. Помаранчева революція 2004-2005 років та Революція гідності 2013-2014 років демонструють дуже важливі складові громадянського суспільства – громадська практика, спільні громадянські цінності, етичні та культурні виміри соціального капіталу. Ці складові зазвичай залишаються поза увагою в межах структуралістського підходу.⁶

Український науковець С. Рябов, наприклад, звертає увагу на те, що структуралістський підхід не дає відповіді, як тоді визначати громадян, які не

⁵ Gatskov M. Civil Society in Ukraine / M. Gatskov, K. Gatskova // Ukraine in Transformation From Soviet Republic to European Society, 2019. P. 124

⁶ Gatskov M. Civil Society in Ukraine / M. Gatskov, K. Gatskova // Ukraine in Transformation From Soviet Republic to European Society, 2019. P. 125

належать до жодної з громадських організацій. Загалом науковець виокремлює як ознаку громадянського суспільства добровільні громадські асоціації, основою яких є громадянин, який усвідомлює свої суспільні інтереси і готовий їх захищати. Рябов пише, що громадянське суспільство покликане приєднувати власні суспільні інтереси громадян до групових інтересів та їх відстоювати. Тобто громадянське суспільство виступає певним з'єднувальним компонентом між особистим життям індивідів та їхнім життям у рамках державної організації. І визначає науковець громадянське суспільство як неформальну добровільну людську солідарність.⁷

Схожу думку має західний науковець Ларрі Даймонд, висловлюючись, що громадянське суспільство є добровільно створеною на базі спільних правил та цінностей, автономною від держави сферою організованого соціального життя. Громадянське суспільство передбачає, що громадяни колективно публічно виражають свої інтереси, обмінюються інформацією, досягають спільних цілей, висувують вимоги до держави та ставлять під сумнів її дії. Науковець також підкреслює, що громадянське суспільство є проміжним утворенням між приватним життям та державою.⁸

Українська науковиця А. Колодій визначає громадянське суспільство як структурно визначену інституціалізовану підсистему суспільства зі специфічними, незалежними від держави, добровільними формами громадської активності та культурними особливостями.⁹

⁷ Рябов С. С. До проблеми визначення поняття "громадянське суспільство" / С. С. Рябов // Наукові записки НаУКМА. - 2002 - Том 20, Спеціальний випуск: у двох частинах. Частина 1. - с. 260

⁸ Diamond, Larry. "Rethinking Civil Society: Toward Democratic Consolidation." *Journal of Democracy*, vol. 5 no. 3, 1994, p. 5

⁹ А.Колодій. Концепція громадянського суспільства: проблема узгодженості теоретичних підходів та емпіричних моделей // Громадянське суспільство як здійснення свободи. Центрально-східноєвропейський досвід. / За ред. А. Карася. – Львів, 1999 – С.26

За словами науковиці громадянське суспільство передбачає не лише мережу добровільних асоціацій, але громадянські цінності та спілкування на засадах довіри і солідарності.¹⁰

На думку західного науковця Джона Кіна, громадянське суспільство – це термін, який описує та передбачає динамічний комплекс неурядових інституцій, які, як правило, є ненасильницькими, які самоорганізуються та постійно перебувають у напрузі, як між собою, так і з державними установами, які створюють рамки для їхньої діяльності.¹¹

Деякі дослідники дещо критикують поняття третього сектору, оскільки протягом останніх років кордони між державним, громадським та приватним секторами дедалі більше розмиваються, бо з'являється спектр практик та організаційних механізмів, які можуть поєднувати їхні місії. Однак трисекторна модель безумовно допомагає краще зрозуміти суспільство, просто потрібно пам'ятати про умовність розмежування. Громадянське суспільство не стільки вбудоване в третій сектор, скільки пов'язане з процесами, що виробляють спільні дії, тому громадянське суспільство іноді розуміють як арену, публічний простір чи сферу, де взаємодіють різноманітні суспільні цінності та інтереси. Кордони цього простору є дуже розмитими, а всі три сектори є взаємопроникними.¹²

Під громадянським суспільством часто розуміють такі організації, як, наприклад, зареєстровані благодійні організації, неурядові організації, громадські групи, жіночі організації, релігійні організації, професійні асоціації, профспілки, соціальні

¹⁰ А. Колодій. Концепція громадянського суспільства: проблема узгодженості теоретичних підходів та емпіричних моделей // Громадянське суспільство як здійснення свободи. Центральньо-східноєвропейський досвід. / За ред. А. Карася. – Львів, 1999 – С.26

¹¹ Keane J. Civil Society, Definitions and Approaches. In: Anheier H.K., Toepler S. (eds) *International Encyclopedia of Civil Society*. Springer, New York. 2010. P. 461

¹² Laine J. Debating Civil Society: Contested Conceptualizations and Development Trajectories. *International Journal of Not-for-Profit Law*. 2014. Vol. 16(1). P. 74

рухи, коаліції.¹³ Тобто громадянське суспільство охоплює широкий спектр груп, асоціацій та організацій, створених на базі спільних інтересів і цінностей.

З огляду на вищесказане, ми вважаємо доцільним у рамках цієї роботи послуговуватися структуралістським підходом, відповідно до якого громадянське суспільство визначається як мережа добровільних, неурядових та, як правило, офіційно створених організацій.

¹³ Irish L.E. (2010) Civil Law and Civil Society. In: Anheier H.K., Toepler S. (eds) International Encyclopedia of Civil Society. Springer, New York, NY. P. 166

2. ОСОБЛИВОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ¹⁴

2.1 Процес становлення українського громадянського суспільства

За часів радянської влади участь громадян у громадських та політичних організаціях суворо регулювалась державою. Насправді не було реального поділу між державою, економікою та громадянським суспільством, оскільки вони були елементами «єдиного цілого», тоталітарного суспільного проєкту.¹⁵

Політика гласності та перебудови Горбачова дозволила більш незалежну громадянську участь у багатьох сферах, насамперед у вирішенні адміністративних питань та питань прав людини, сприяючи тим самим регіональному самовизначенню та відродженню національної ідентичності у різних частинах Радянського Союзу. В Україні, де катастрофа на Чорнобильській АЕС стала своєрідним вододілом, що ознаменував прискорення процесів гласності, екологічна активність призвела до масової мобілізації та громадянської консолідації наприкінці 1980-х.¹⁶

1989 року з'явилися дві незалежні організації, які відіграли вирішальну роль у відокремленні України від Москви, – Народний рух України та Спілка Незалежної української молоді. У жовтні 1990 р. активісти Спілки Незалежної української молоді створили наметове містечко на площі Жовтневої революції, яка згодом була перейменована на Майдан Незалежності. Цей загалом успішний протест тривав два тижні і отримав назву «Революція на граніті». Після цієї революції громадські

¹⁴ Частина даного розділу висвітлена в науковій роботі «Роль пандемії COVID-19 у діяльності українського громадянського суспільства», яка була захищена студенткою 3-го курсу політології Національного університету «Києв-Могилянська академія» Вахняк Лілією Ігорівною 27 квітня 2021 року

¹⁵ Gatskov M. Civil Society in Ukraine / M. Gatskov, K. Gatskova // Ukraine in Transformation From Soviet Republic to European Society, 2019. P. 125

¹⁶ Так само

організації більше не повинні були зобов'язуватися, що діяльність їхніх членів ведеться від імені соціалізму, і бачення Горбачовим «соціалістичного плюралізму» в кінцевому рахунку було замінено прагненням до справжнього політичного плюралізму та незалежного громадянського суспільства.¹⁷

Народний рух України швидко набув популярності і незабаром був зареєстрований як політична партія. 1 грудня 1991 року кандидат від цієї партії, видатний український дисидент В'ячеслав Чорновіл, набрав 23,3% голосів – і посів друге місце на президентських виборах в Україні. Через тиждень, 8 грудня 1991 року, обраний президент України Леонід Кравчук разом з президентами Росії та Білорусі заявив, що Радянський Союз припинив своє існування. Українське громадянське суспільство на той момент, здавалося, мало великий потенціал та було заряджене на успіх.¹⁸

Як і Леонід Кравчук, колишній член номенклатури, так і його наступник Леонід Кучма посилили авторитарне правління та культивували корупцію. Незабаром виявилось, що громадянське суспільство – це не даність для демократичного розвитку, а радше ще один виклик на ряду з інституціоналізацією демократії та економічними реформами.¹⁹

Незважаючи на прийняття в 1992 році закону про громадські об'єднання, який узаконив чимало організацій, утворених перед самим розпадом Радянського Союзу, відносини громадянського суспільства та держави залишалися змагальницькими. Держава намагалася перешкоджати розвитку громадянського суспільства та придушувати реалізацію його функції «сторожа» шляхом створення громадських організацій, підконтрольних державі, або ж залучення представників незалежних організацій у неформальні, "взаємовигідні" зв'язки. Ця політика загалом підірвала

¹⁷ Gatskov M. Civil Society in Ukraine / M. Gatskov, K. Gatskova // Ukraine in Transformation From Soviet Republic to European Society, 2019. P. 126

¹⁸ Так само

¹⁹ Gatskov M. Civil Society in Ukraine / M. Gatskov, K. Gatskova // Ukraine in Transformation From Soviet Republic to European Society, 2019. P. 128

довіру до організацій громадянського суспільства (ОГС), оскільки будь-яка неурядова організація (НУО), яка отримувала фінансування від держави, розглядалася як державний рупор, тоді як організації, що фінансувалися міжнародними донорами, систематично охрещувалися державними органами як “поїдачі грантів”.²⁰

Несприятливі політичні умови супроводжувались складною економічною ситуацією, що зумовлювала досягнення мінімального гідного соціально-економічного рівня життя першочерговим завданням українців. Високий рівень бідності, слабка система соціального забезпечення, економічна нестабільність та умови загальної невизначеності відштовхували людей від участі у діяльності третього сектору та стимулювали розповсюдження неформальних мереж.²¹

Демобілізація громадянського суспільства, апатія, відсутність голосу та втрата довіри до політичних еліт з боку громадянства в поєднанні з глибокою лояльністю до системи – все це було взаємопов'язаними складовими тієї політичної ситуації.²²

Як пише Колодій, замість того, щоб плекати демократичні громадянські чесноти, українці пристали на схильність до поступових змін, обережний підхід до інновацій та вирішення проблем за допомогою спроб і помилок.²³

Проте, хоча третій сектор не суттєво розвинувся після того, як українська економіка почала відновлюватися у 2000-х роках, вдосконалення законодавства та

²⁰ Gatskov M. Civil Society in Ukraine / M. Gatskov, K. Gatskova // Ukraine in Transformation From Soviet Republic to European Society, 2019. P. 128

²¹ Gatskov M. Civil Society in Ukraine / M. Gatskov, K. Gatskova // Ukraine in Transformation From Soviet Republic to European Society, 2019. P. 126

²² Casanova, J. (2018). Between nation and civil society: Ethnolinguistic and religious pluralism in independent Ukraine. In R. W. Hefner (Ed.), *Democratic civility: The history and cross-cultural possibility of a modern political ideal*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers. p.206

²³ Kolodii, A. (2009). Temporary post-communist authoritarianism and democracy: Ukraine 1990–1994. In J. Mac'ków (Ed.), *Autoritarismus in Mittel- und Osteuropa*. Wiesbaden, Germany: VS. p.155

збільшення підтримки з боку міжнародних донорів призвели до зростання обізнаності членів громадянського суспільства.²⁴

Окрім розширення джерел фінансування та активізації діяльності у напрямках демократизації, організації громадянського суспільства навчилися створювати коаліції з метою протидії адміністративному ресурсу, який активно використовувався державними органами під час виборчих кампаній 2002 та 2004 років. Це допомогло громадським активістам ефективно підтримати масові акції протесту, що виникли після спроби президента Кучми передати свою владу своєму обраному наступнику Януковичу.²⁵

Помаранчева революція є яскравим проявом успішного громадянського опору проти фальсифікацій на виборах наприкінці 2004 року.

Після того, як була досягнута основна мета – анулювання результатів другого туру та повторення президентських виборів, – створені громадські організації разом з новими низовими ініціативами докладали значних зусиль для реалізації функції "сторожа", намагаючись сприяти вдосконаленню управління на національному та місцевому рівнях.²⁶

Але робити оптимістичні прогнози ще було зарано. Як зазначав Микола Рябчук, слабкість громадянської культури, глибокі соціальні кліважі та відсутність традицій ліберальної демократії та верховенства права в пострадянському суспільстві відіграли свою роль в узурпації влади урядом та вихолощенні громадянського

²⁴ Ghosh, M. (2014). *In search of sustainability: Civil society in Ukraine*. Berlin, Germany: Friedrich Ebert Stiftung. p.3

²⁵ Palyvoda, L., Vinnikov, O., & Kupriy, V. (2016). *Defining civil society for Ukraine*(Research report). Kyiv, Ukraine: CCC Creative Center. p.20

²⁶ Gatskov M. Civil Society in Ukraine / M. Gatskov, K. Gatskova // *Ukraine in Transformation From Soviet Republic to European Society*, 2019. P. 130

суспільства, а поганий інституційний дизайн, розроблений в пострадянській Україні, значною мірою сприяв цьому процесу.²⁷

Невиправдані очікування, глибока політична та економічна криза (у 2009 році ВВП України зменшився майже на 15%) визначили подальшу слабкість третього сектору.²⁸

За президентства Віктора Януковича багато організацій громадянського суспільства зіткнулися зі зростаючими адміністративними перешкодами та іншими труднощами, спричиненими діями органів державної влади. Багатьох активістів залякували такі державні органи, як, наприклад, Служба безпеки України. Посилювалася донорська активність з боку Росії, спрямована на лобіювання Євразійського митного союзу, замість подальшого прагнення до більш тісної інтеграції з ЄС.²⁹

Президенство Януковича закінчилося черговою революцією, і якщо Помаранчева революція означала політичну коаліцію, котра виступала проти спроб політичної еліти утриматися при владі, то Революція гідності транслувала такі цінності, як верховенство закону, неолігархічний ринок, соціальна держава та громадянське суспільство. Порівняно з попередніми продемократичними та національно-відроджувальними мобілізаціями громадянського суспільства в Україні, такими, як Народний Рух України у 1989-1990 роках, або громадянськими ініціативами, що склали ядро Помаранчевої революції в 2004 році, Революція гідності була більш

²⁷ Riabchuk, M. (2009). Dubious strength of a “weak state”: The post-Soviet Ukraine in the nineties. In J. Mac’ków (Ed.), *Autoritarismus in Mittel- und Osteuropa* (pp. 262–274). Wiesbaden, Germany: VS. p.273

²⁸ Gatskov M. Civil Society in Ukraine / M. Gatskov, K. Gatskova // *Ukraine in Transformation From Soviet Republic to European Society*, 2019. P. 131

²⁹ Gatskov M. Civil Society in Ukraine / M. Gatskov, K. Gatskova // *Ukraine in Transformation From Soviet Republic to European Society*, 2019. P. 131

неформальною, горизонтальною та різноманітною, оскільки пронизувала різні аспекти суспільного життя.³⁰

Цей підрозділ було присвячено опису процесу становлення українського громадянського суспільства для кращого розуміння контексту, щоб надалі мати змогу орієнтуватися у його слабких і сильних сторонах. Як можна прослідкувати, радянське минуле і досвід труднощів пострадянської трансформації негативно позначився на настроях і цінностях населення.

2.2 Сучасний стан розвитку українського громадянського суспільства

2014 рік був роком безпрецедентного підйому громадянської – формальної та неформальної – активності. Низові ініціативи добровольців підтримували українську армію, надавали різноманітну допомогу (боєприпаси, одяг, їжу, ліки тощо) або безпосередньо брали участь у бойових діях. Громадські активісти проводили національні та міжнародні благодійні кампанії та боролися проти інформаційної війни. Створені ОГС, такі, як релігійні організації та профспілки, професійні та ділові асоціації, місцеві громади та правозахисні групи, активізували свою діяльність на підтримку. Однак можна сказати, що громадянське суспільство врятувало державу, коли вона була занадто слабкою, і відступило, коли держава відновила свою здатність виконувати свої функції³¹.

³⁰ Shapovalova, N., & Burluk, O. (Eds.). (2018). *Civil society in post-Euromaidan Ukraine: From revolution to consolidation*. Stuttgart, Germany: ibidem Press. p.11

³¹ Burluk, O., Shapovalova, N., & Zarembo, K. (2017). Introduction to the Special Issue. Civil society in Ukraine: Building on Euromaidan legacy. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*. p.11

У 2014–2016 активісти дотримувались порядку денного побудови національної держави, впроваджуючи інститути громадянського суспільства в українську культуру.³²

Оскільки волонтерські ініціативи були максимально ефективними у своїй діяльності, вони дуже швидко завоювали підтримку та довіру населення. Довіра до волонтерських ініціатив на той час була на рівні збройних сил і значно перевищувала рівень підтримки президента, уряду та парламенту України.³³

Однак тут важливо зазначити, що активізм під час революцій значно відрізняється від участі у звичайних організаціях третього сектору, стабільність і стійкість яких є передумовою ефективного демократичного процесу. Як зазначає західний науковець Лукан Вей, що громадянське суспільство в Україні значно слабше, ніж може здатися.³⁴

Існує кілька відмінних рис діяльності організацій громадянського суспільства порівняно з активністю учасників на масових акціях протесту та виступах громадян під час соціальних криз. Ці відмінності вимагають диференційованого підходу до аналізу більш загального розвитку громадянської культури в суспільстві (включаючи схильність людей до участі в масових акціях протесту) та громадянського суспільства як мережі організацій третього сектору. Наприклад, тривалість акцій протесту, навіть якщо вони тривають кілька місяців, як правило, набагато коротша, аніж повноцінне залучення у повсякденну роботу громадських організацій. По-друге, анонімність у натовпі, спонтанний характер акцій протесту,

³² Oleinik, A. (2018). Volunteers in Ukraine: From provision of services to state- and nation-building. *Journal of Civil Society*, 14 p. 371

³³ Gatskov M. Civil Society in Ukraine / M. Gatskov, K. Gatskova // *Ukraine in Transformation From Soviet Republic to European Society*, 2019. P. 133

³⁴ Way, L. (2014). The Maidan and beyond: Civil society and democratization. *Journal of Democracy*, 25(3). p. 35

а також короткочасні зобов'язання, які передбачає волонтерство, означають, як правило, нижчу індивідуальну відповідальність кожного окремого учасника та свободу самовільного приєднання чи від'єднання в будь-який час. Члени організацій громадянського суспільства не є анонімними, вони підтримують більш регулярні відносини, виконуючи певні ролі та несучи відповідальність за виконання своїх завдань, що вимагає стратегічного планування та організаційних можливостей.³⁵

Українська соціологиня Ірина Бекешкіна зазначала, що громадянське суспільство відіграло критично важливу роль у проведенні необхідних реформ у перші роки після Революції гідності. Було створено реанімаційний пакет реформ, який об'єднує понад вісімдесят громадських організацій, велася серйозна робота антикорупційними організаціями. Було очевидним, що роль громадянського суспільства на той час різко зросла.³⁶

Однак соціологиня звертала увагу, що при цьому всьому соціологічні дослідження чітко фіксують таке парадоксальне явище, що, незважаючи на очевидну активізацію громадянського суспільства, довіру, яку виявляє суспільство до волонтерів і громадських активістів, суспільство в цілому залишається пасивним.³⁷

Згідно з соціальними моніторингами, котрі проводилися щорічно, починаючи з 1994 року, лише 18% населення на той рік належали до якогось громадського об'єднання (у запропонованому переліку були не лише громадські організації та суспільно-політичні рухи, а також і різноманітні творчі спілки, спортивні

³⁵ Gatskov M. Civil Society in Ukraine / M. Gatskov, K. Gatskova // Ukraine in Transformation From Soviet Republic to European Society, 2019. P. 133

³⁶ Бекешкіна І. Е. Члени громадських об'єднань як суб'єкти громадянського суспільства / Ірина Ериківна Бекешкіна // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / Ірина Ериківна Бекешкіна. – Київ, 2018. – (Інститут соціології НАН України). – С. 106.

³⁷ Так само

товариства, релігійні організації), і от в усі наступні роки цей відсоток не просто не зростав, а в деякі роки навіть знижувався.³⁸

Через п'ять років після Євромайдану стало зрозуміло, що безпрецедентний ріст благодійних пожертв та волонтерської активності, тим не менш, не призвели до того, що громадянське суспільство значуще проникло в політичну сферу настільки, щоб мати можливість на неї впливати. Хоча кількість організацій громадянського суспільства та людей, які беруть участь у їхній діяльності, зростає, загальна залученість українського населення до діяльності громадянського суспільства залишається низькою. Опитування громадської активності USAID, проведене у листопаді 2017 року показало, що 83% респондентів ніколи не були членами організацій громадянського суспільства, 6,6% були залучені до роботи таких організацій і лише 2,2% були членами таких організацій.³⁹ Українська соціологиня Ірина Бекешкіна наголошувала на тому, що громадська активність під час Помаранчевої революції та Революції гідності не вплинула на відсоток громадян, залучених до участі у громадських організаціях. Тобто прослідковується, що у критичні періоди активні громадяни ефективно мобілізуються, однак ця активність не переростає у систематичну роботу в організованих структурах. Соціологиня резюмує, що слабке залучення громадян до участі у діяльності громадських організацій залишається однією з ключових проблем українського громадянського суспільства, оскільки постійне членство у громадських об'єднаннях тим і відмінне від волонтерства, що передбачає систематичну діяльність, спрямовану на досягнення певних цілей.⁴⁰

³⁸ Бекешкіна І. Е. Члени громадських об'єднань як суб'єкти громадянського суспільства / Ірина Ериківна Бекешкіна // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / Ірина Ериківна Бекешкіна. – Київ, 2018. – (Інститут соціології НАН України). – С. 107.

³⁹ USAID, Civic Engagement Poll (2017), <https://dif.org.ua/uploads/pdf/17388921135a2ea86ba91ea7.14461295.pdf>

⁴⁰ Бекешкіна І. Е. Члени громадських об'єднань як суб'єкти громадянського суспільства / Ірина Ериківна Бекешкіна // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / Ірина Ериківна Бекешкіна. – Київ, 2018. – (Інститут соціології НАН України). – С. 107.

На думку дослідника А. Олейника, волонтерські ініціативи, будучи неформальними, користуються дуже слабкою інституційною підтримкою. І як наслідок, їх лідери несуть увесь тягар і, природно, мають тенденцію «вигорати». Або потрібно знаходити більш стійку модель, або волонтерські ініціативи після 2013 року поступово зійдуть нанівець.⁴¹

Однак варто відмітити, що все ж порівняно з іншими пострадянськими країнами, за винятком країн Балтії, і, особливо, із сусідніми, подібними в культурному відношенні Росією та Білоруссю, Україна має найбільш активне громадянське суспільство за кількістю та різноманітністю організацій.⁴²

Дослідниця Сьюзен Воршех пише, що українське суспільство демонструє постійну залученість з точки зору протесту та агітації, але не вдається перетворити ці зусилля на більш масштабні структури впливу, планування політики та процеси прийняття рішень.⁴³

У 2016–2018 роках політична нормалізація повернула колишні взаємовідносини держави та громадянського суспільства: волонтерська діяльність занепала, держава частково відновила конфронтаційну позицію щодо організацій громадянського суспільства.⁴⁴

Хоча сектор організацій громадянського суспільства і надалі залишався ключовим рушієм реформ у країні, його не були настільки успішними у 2018 році, як у попередні роки. З іншого боку, фінансова життєздатність покращилася,

⁴¹ Oleinik, A. Volunteers in Ukraine: From provision of services to state- and nation-building. *Journal of Civil Society*, 14. 2018 p. 378

⁴² Gatskov M. Civil Society in Ukraine / M. Gatskov, K. Gatskova // *Ukraine in Transformation From Soviet Republic to European Society*, 2019. P. 139

⁴³ Worschech, S. (2017). New civic activism in Ukraine: Building society from scratch? *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*, 3 p. 28

⁴⁴ Gatskov M. Civil Society in Ukraine / M. Gatskov, K. Gatskova // *Ukraine in Transformation From Soviet Republic to European Society*, 2019. P. 139

оскільки ОГС отримали розширений доступ до фінансових ресурсів як державного, так і приватного секторів.⁴⁵

Після позитивних змін протягом останніх кількох років, правове середовище для організацій громадянського суспільства дещо погіршилось у 2018 році через нові декларації про майно для антикорупційних активістів та спроби членів парламенту запровадити додаткові вимоги щодо фінансової звітності для організацій громадянського суспільства. Більше того, протягом 2018 року було здійснено понад п'ятдесят фізичних нападів на активістів.⁴⁶

Можемо підсумувати, що громадський сектор в Україні залишається дуже слабким. Після трьох десятиліть повільного та суперечливого процесу реформ українське суспільство все ще демонструє ознаки аномії. Загальне розчарування після безрезультатної Помаранчевої революції та відносно слабких реформ після Революції гідності сприяє загальному відчуттю марності своїх зусиль та втраті надії змінити ситуацію в країні, навіть незважаючи на певні позитивні зміни.

⁴⁵ 2018 Civil Society Organization Sustainability Index Central and Eastern Europe and Eurasia. / United States Agency for International Development /Bureau for Democracy, Conflict and Humanitarian Assistance /Center of Excellence on Democracy, Human Rights and Governance, 2019. 229 p.

⁴⁶2018 Civil Society Organization Sustainability Index Central and Eastern Europe and Eurasia. / United States Agency for International Development /Bureau for Democracy, Conflict and Humanitarian Assistance /Center of Excellence on Democracy, Human Rights and Governance, 2019. P. 230

3. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ВІЙНА

3.1 Негативні аспекти впливу воєнних дій на розвиток громадянського суспільства

Сучасні політичні науковці займають різні позиції з приводу того, як на розвитку громадянського суспільства можуть відобразитися військові дії, які проходять на території країни.

З одного боку, існує ряд серйозних наслідків, які можуть спіткати громадянське суспільство під час та після завершення військових дій на території країни. Спираючись на звіт «Civil Society Organizations in Situations of Conflict»⁴⁷, підготовлений глобальним альянсом організацій громадянського суспільства та активістів, можна окреслити загальні доволі негативні тенденції.

Перш за все, під час конфлікту та постконфліктного періоду часто спостерігається сплеск корупції та відсутність відповідальності, які можуть закріпитися у країні на довгий час. У контексті України можна згадати справу Шкарлета. У зв'язку з розгортанням повномасштабної війни були призупинені студентські протести проти міністра освіти, який так і залишився на своїй посаді, попри корупційні скандали та виявлений у наукових роботах плагіат. Сергій Шкарлет так і залишився на посаді міністра, а невдоволення громадськості таким станом речей придушується владою за допомогою риторики, що наразі такі питання не стоять гостро, єдина проблема зараз – війна. Гарною ілюстрацією такої реакції влади є онлайн-зустріч президента Володимира Зеленського зі студентами українських вишів, під час якої на запитання одного зі студентів, чому міністр

⁴⁷ https://www.civicus.org/view/media/cso_conflict_complete_report.pdf

освіти досі залишається при владі, президент чітко не відповів. Наголосив він натомість на тому, що «великі помилки стали дрібними, тому що цінності стали іншими, цінністю є суверенітет, держава, земля».⁴⁸

Існує значний ризик того, що це може викликати розчарування серед міжнародних донорів громадянського суспільства, що призведе до того, що окреслюють терміном «втомою донорів» (donor fatigue).⁴⁹ Такий знижений інтерес означає суттєве зменшення ресурсів, котрі надаватимуться громадянському суспільству, що, у свою чергу, ще суттєвіше зменшуватиме здатність громадянського суспільства впливати на позитивні зміни. Також варто пам'ятати про пріоритетність напрямків громадської діяльності з позиції міжнародних донорів, тобто зовнішні пріоритети диктують спосіб надання допомоги та визначають роботу громадських організацій. Може існувати невідповідність між роботою, яку, на думку організацій громадянського суспільства, важливою виконувати в процесі миробудування, та проектами, які донори готові фінансувати.

Прямі та непрямі витрати конфлікту для громадянського суспільства величезні. Переміщення всього фінансування з довгострокового розвитку на короткострокову гуманітарну допомогу означає, що організації громадянського суспільства змушені змінити фокус своєї роботи.⁵⁰ Основні напрямки роботи можуть страждати через втрату актуальності та зміщення фокусу на воєнні дії, волонтерську діяльність. До прикладу, аналітичним, дослідницьким центрам доводиться здебільшого акцентуватися на питаннях зовнішньої політики, орієнтуватися на закордонну аудиторію, щоб пояснювати, що відбувається в Україні та відстоювати її інтереси, обґрунтовуючи необхідність військової та економічної підтримки. Через це можуть

⁴⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=nBClSw3B6KU&t=6915s>

⁴⁹ https://www.civicus.org/view/media/cso_conflict_complete_report.pdf

⁵⁰ https://www.civicus.org/view/media/cso_conflict_complete_report.pdf

дещо страждати комунікація з внутрішньою аудиторією та контроль за внутрішньою політикою влади.

Також варто зважати на те, що чимало працівників організацій громадянського суспільства мобілізовані до збройних сил України, або ж вони можуть перебувати на службі в територіальній обороні, займатися волонтерством – одним словом, не працювати за своїм фахом. Це може мати ряд наслідків: зниження організаційної спроможності у разі, якщо відсутні керівники і ключові працівники організації, і загальної якості роботи громадських організацій, а також часткова втрата кваліфікації тих працівників, які перебувають на фронті і перестають мати щоденну справу зі своїм основним родом занять.

Принагідно тут також згадати і про освітній процес, який страждає під час ведення бойових дій, і як наслідок, здійснюється значно гірша підготовка майбутніх громадських активістів та діячів.

Крім того, через порушення інфраструктури організації стикаються зі значно більшими експлуатаційними витратами під час військового конфлікту в країні.⁵¹ Унаслідок військових дій також зазнають шкоди або взагалі руйнуються будівлі і приміщення, які організації громадянського суспільства використовують для роботи. І хоч пандемія COVID-19 посприяла виробленню більшою чи меншою мірою ефективних підходів до роботи в онлайн-форматі, громадянське суспільство залишається тією сферою, яка базується першочергово на механізмі соціальної взаємодії (прийняття суспільно важливих рішень, моніторинг ефективності діяльності влади, пропозиції власних рішень/бачень конкретних подій). Якщо відштовхуватися від того, що робота громадського сектору передбачає вироблення

⁵¹ https://www.civicus.org/view/media/cso_conflict_complete_report.pdf

суспільного блага через комунікацію, нормальне вирішення проблем з урахуванням всіх точок зору дуже важко напрацювати в Zoom.

Підсумовуючи, в контексті загроз для розвитку громадянського суспільства в таких умовах можемо говорити про корупційні ризики і можливу недовіру з боку іноземних донорів на цьому фоні, зменшення фінансування тих напрямків діяльності, які в умовах війни втратили свою актуальність, зміщення фокусу, а інколи взагалі переорієнтацію з основних напрямків роботи організацій громадянського суспільства на воєнний, від чого основні напрямки зазнають помітної шкоди, недостатню ефективність роботи в онлайн-форматі. Також йдеться про можливі зміни у кількісному складі працівників організацій у зв'язку з мобілізацією, і це може відображатися як на якості роботи організації, так і на навичках працівників, котрі роблять дуже довгу перерву в роботі по своєму профілю. Разом з цим страждає і освітній процес, від якого залежать знання і навички майбутніх громадських діячів.

3.2 Позитивна роль воєнного конфлікту

Війна дуже значною мірою впливає на траєкторію руху громадянського суспільства через механізм мобілізації під час воєнного часу.

По-перше, мобілізація до збройних сил, як правило, передбачає призов на військову службу тисячі молодих чоловіків, а іноді й жінок, зазвичай у віці від вісімнадцяти до сорока років. Проте мобілізація військових є лише верхівкою айсберга соціальної мобілізації під час масштабної війни, у тилу громадян часто мобілізують до роботи, пов'язаної з війною. Оскільки державний попит, наприклад,

на сталь, літаки та інше важке виробництво збільшується, працівників часто переводять у галузі, пов'язані з війною, – наприклад, із ферм на фабрики.⁵²

По-третє, добровольчі об'єднання відіграють особливо важливу роль у наданні послуг під час війни в сучасну епоху. Наприклад, численні волонтерські групи в Сполучених Штатах забезпечували військових їжею під час Першої та Другої світових воєн. Або ж, скажімо, Oxfam – одна з найвідоміших міжнародних неурядових організацій на сьогодні, була заснована у Великобританії в 1942 році для надання допомоги розореній війною Європі.⁵³

Наслідки таких змін у діяльності людей виходять далеко за межі впливу на військову чи економічну могутність держави. Мобілізація також передбачає різке розширення публічної сфери. Громадянам доводиться виконувати завдання, які досі не вважалися служінням суспільному благу, а тепер набувають більшого суспільного значення. Незалежно від того, чи опиняються громадяни в армії, на заводі чи в районній бригаді, вони неминуче стикаються з окремими особами, чиновниками та групами, з якими раніше не стикалися і з якими вони не зіткнулися б, якби не війна.⁵⁴

Завдяки таким взаємодіям громадяни стають більш обізнаними у суспільно-політичній сфері, здобувають важливі комунікаційні, організаційні навички, які С. Верба, К. Л. Шлозман та Г. Бреді називають терміном «civic skills».⁵⁵ Ці уроки, які

⁵² Kage, R. (2010). The Effects of War on Civil Society: Cross-National Evidence from World War II. In E. Kier & R. Krebs (Eds.), *In War's Wake: International Conflict and the Fate of Liberal Democracy* (p 99). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511761836.005

⁵³ Iriye, Akira. *Global Community: The Role of International Organizations in the Making of the Contemporary World*. 1st ed., University of California Press, 2002. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/10.1525/j.ctt1pn7tf>. Accessed 28 Jun. 2022.

⁵⁴ Так само

⁵⁵ Brady, H., Verba, S., & Schlozman, K. (1995). Beyond SES: A Resource Model of Political Participation. *American Political Science Review*, 89(2), 271-294. doi:10.2307/2082425

громадяни здобувають під час військових дій, стають вирішальними у повоєнні часи для громадської участі.

На думку дослідника Р. Кеге, окрім здобуття важливих для суспільно-політичного життя навичок протягом воєнної мобілізації, громадяни зазвичай отримують більше голосу у справах громадськості. Необхідність держави залучати громадян до виконання військових послуг часто призводить до надання їм ширшого доступу до прийняття рішень щодо процесу виробництва та надання послуг.⁵⁶

Це не означає, що всі громадяни радо користуються цими новими можливостями. Однак, незалежно від того, як вони ставляться до мобілізації під час війни, люди поступово приступають до виконання своїх нових обов'язків, можливо, не стільки через відданість цілям війни, скільки через відданість своїм співгромадянам та ідеї приносити суспільну користь у скрутний час. Науковці часто відзначають тісні взаємини, які складаються між солдатами під час війни, і такі стосунки можуть бути налагоджені і в тилу.⁵⁷

Цей ефект потужної соціалізації, спричинений мобілізацією, може бути особливо сильним серед молоді, яка є більш сприйнятливою до зовнішніх впливів. Справді, є дослідження, які показують, що активна громадська участь у цей період є вагомим підставою участі у дорослому віці.⁵⁸

Мобілізація громадян до участі в суспільно-політичному житті у воєнний час дає можливості для набуття навичок, які мають тривалий ефект, полегшуючи участь

⁵⁶ Kage, R. (2010). The Effects of War on Civil Society: Cross-National Evidence from World War II. In E. Kier & R. Krebs (Eds.), *In War's Wake: International Conflict and the Fate of Liberal Democracy* (p 100). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511761836.005

⁵⁷ Glen H. Elder Jr. & Elizabeth C. Clipp (1988) Wartime Losses and Social Bonding: Influences across 40 Years in Men's Lives, *Psychiatry*, 51:2, p. 193, DOI: 10.1080/00332747.1988.11024391

⁵⁸ Brady, H., Verba, S., & Schlozman, K. (1995). Beyond SES: A Resource Model of Political Participation. *American Political Science Review*, 89(2), 271-294. doi:10.2307/2082425

людей у громадській діяльності після закінчення війни. Особливо така мобілізація впливає на ту категорію громадян, які в мирний час були відмежовані від громадського сектору. Наприклад, масовий призов чоловіків на фронт може відобразитися на тому, що на їхніх робочих місцях доведеться працювати жінкам, для яких раніше ці місця були малодоступними. Хоча на суспільство в цілому може вплинути мобілізація, маргінальні члени суспільства або ті, хто, як правило, найменше брали участь у вирішенні громадських справ у мирний час можуть отримати максимальну користь від цих нових можливостей для участі.⁵⁹

Загалом, мобілізація під час війни, особливо масштабної і затяжної, дає громадянам можливості, які зазвичай відсутні в мирний час, для інтенсивного практикування діяльності в публічному, громадському просторі. Громадяни, особливо ті, які були юними на момент ведення бойових дій, виходять з цього періоду із багажем так званих *civic skills*, які залишаються з ними протягом усього життя. Це може призводити до того, що вони займатимуться громадською діяльністю на значно вищих рівнях, ніж їхні старші попередники. Ці тези гарно підтверджуються кількісним дослідженням, яке мало на меті прослідкувати вплив Другої світової на післявоєнну громадську активність у тринадцяти промислово розвинених країнах. Аналіз показав, що у країнах, які зазнали масштабнішої мобілізації протягом Другої світової, спостерігалась більша різниця між поколінням громадян, котрі досягнули повноліття під час війни, і попереднім поколінням у рівнях громадської залученості, і ці відмінності зберігалися десятиліттями після війни.⁶⁰

⁵⁹ Kage, R. (2010). The Effects of War on Civil Society: Cross-National Evidence from World War II. In E. Kier & R. Krebs (Eds.), *In War's Wake: International Conflict and the Fate of Liberal Democracy* (p 101). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511761836.005

⁶⁰ Так само

Доречно також буде згадати аргумент відомого соціолога і політичного науковця Чарльза Тіллі про те, що потреба у збільшенні податків для витрат на військові операції гарно пояснює процес виникнення сучасної держави. Військова загроза та безпосередньо сама війна є ключовою у процесі формування національних держав. Під час війни уряд встановлює домінування на значній території, але ведення війни призвело до збільшення вилучення засобів війни – людей, зброї, продовольства, житла, транспорту, припасів та грошей, щоб купляти це все з їхньою допомогою, – у населення в межах цієї території. Нарощування воєнного потенціалу аналогічним чином розширило можливості для вилучення. Саме вилучення у випадку успіху тягне за собою ліквідацію, нейтралізацію та кооптацію, ведучи, таким чином, до державного будівництва. У якості побічного продукту воно створює організацію у формі органів по зборі податків, поліції, судів, казначейства, бухгалтерії. Таким чином, воно знову веде до державобудівництва. Аналогічно, хоч і меншою мірою, війна веде до державобудівництва за рахунок розширення самої воєнної організації, оскільки в державному апараті виникає постійна армія, військова промисловість, відповідна бюрократія. Всі ці структури стримують потенційних суперників і противників. У ході війни, вилучення ресурсів і створення державного апарату керівники держав формують альянси з конкретними соціальними класами. Члени цих класів звужують ресурси, надають технічні послуги або допомагають забезпечити лояльність решти частини населення – все в обмін на міри захисту від їх власних суперників та ворогів. Тож можна говорити про те, що війна опосередковано відповідальна за народження громадянського суспільства, допоки його неможливо помислити окремо від сучасної держави.⁶¹

⁶¹ Tilly, Charles. «War Making and State Making as Organized Crime» // Bringing the State Back In / Ed. by Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer, and Theda Skocpol. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P.169-186

Коли уряди не можуть в повній мірі задовольняти потреби своїх громадян, громадянське суспільство втручається, щоб забезпечити ці основні потреби. Військові дії на території певної країни передбачають не лише вбивства та руйнування інфраструктури, але й також порушення правових процедур.

Як зазначає менеджерка з адвокації Центру інформації про права людини Альона Луньова, організації громадянського суспільства започаткували роботу гарячих ліній правової допомоги, де проводили консультації, відкривали приймальні, і саме завдяки цим ресурсам організацій громадянського суспільства люди, котрі залишалися на окупованих територіях, або внутрішньо переміщені особи, могли отримати необхідну інформацію.⁶² Це сприяє виробленню довіри і підтримки з боку суспільства до громадського сектору. А також за такого розвитку подій держава починає бачити в представниках громадянського суспільства партнерів, що, у свою чергу, відкриває для представників організацій громадянського суспільства можливість впливу на державну політику.

У якості ілюстрації наведемо приклад з підготовкою профільного Закону «Про забезпечення прав та свобод внутрішньо переміщених осіб», який був написаний за участі експертів громадянського суспільства. Окрім цього, представників громадянського суспільства і надалі долучали до створення та підготовки проєктів законів. Тут вже можна говорити про перехід на рівень впливу на державну політику, оскільки експертів громадських організацій почали залучати до процесів підготовки проєктів законів, зокрема тих, які зачіпали питання розбудови миру.⁶³

Також стає особливо актуальною під час воєнних дій на території країни для громадянського суспільства функція «сторожового пса» («watchdog»), оскільки

⁶² <https://zmina.info/columns/rol-gromadyanskogo-suspilstva-pid-chas-vijny-rosiyi-proti-ukrayiny/>

⁶³ Так само

війна – це часто привід для обмеження прав та свобод, за таких умов дуже легко стає нехтувати дотриманням певних процедур та маніпулювати громадською думкою. Тож в умовах війни набуває особливих значень завдання постійного моніторингу ситуації та інформування суспільства у разі, якщо відбувається щось неправомірне. Це водночас і виклик для громадянського суспільства, а разом з тим і шанс наростити свою потужність і продемонструвати власну важливість, системно та злагоджено працюючи. І, говорячи про системність, варто згадати ще одну надзвичайно важливу функцію організацій громадянського суспільства за таких умов – сприяння системним євроінтеграційним реформам, які забезпечуватимуть стабільність та прозорість всіх державних інституцій.⁶⁴

Важливо відмітити, що воєнний конфлікт також є каталізатором появи нових організацій громадянського суспільства та донорських коштів.⁶⁵

З наведених вище тез можна зробити висновок, що збройний конфлікт може закласти основу для розширення та розвитку громадянського суспільства в наступні роки. За відсутності функціонуючої держави самоорганізація стає більш необхідною, а криза може сприяти більшій участі громадян. Крім того, організації громадянського суспільства можуть отримати більшу легітимність і підтримку, вносячи свій позитивний внесок під час збройного конфлікту, а в деяких випадках – і в процесі миробудування. Мобілізація під час війни, особливо масштабної і затяжної, дає громадянам можливості, які зазвичай відсутні в мирний час, для інтенсивного тренування діяльності в публічному, громадському просторі. Громадяни, особливо ті, які були юними на момент ведення бойових дій, виходять

⁶⁴ <https://zmina.info/columns/rol-gromadyanskogo-suspilstva-pid-chas-vijny-rosiyi-proty-ukrayiny/>

⁶⁵ Meyer, M. (2002). *A Comparative View: Peace and Conflict Resolution Organizations in Three Protracted Conflicts. Mobilizing for Peace: Conflict Resolution in Northern Ireland, Israel/Palestine, and South Africa*. Gidron, B., Katz, S.N., and Hasenfeld, Y. New York, Oxford University Press: 175–201.

з цього періоду із багажем так званих *civic skills*, які залишаються з ними протягом усього життя. Це може призводити до того, що вони займатимуться громадською діяльністю на значно вищих рівнях, ніж їхні старші попередники.

3.3 Громадська участь після війни

На предмет того, який вплив може мати війна на рівень громадської участі, існує багато досліджень, які, як правило, свідчать, що рівень громадської активності після поразки суттєво знижується, після перемоги ж – навпаки зростає. Існує дві теорії до пояснення цього явища: соціально-економічна та соціально-психологічна.⁶⁶

Соціально-економічна перспектива свідчить про те, що поразка часто супроводжується великими фізичними руйнуваннями, економічною слабкістю та зниженням доходів. Більше того, війна, особливо затяжна, часто негативно відображається на процесі освіти молодих людей.⁶⁷ І, як показують дослідження, дохід та освіта є двома ключовими детермінантами участі людини в політиці та громадянському секторі.⁶⁸ Таким чином, у переможених суспільствах, ймовірно, спостерігатиметься помітне зниження рівня громадянської активності. Звичайно, країни-переможниці також можуть відчувати зниження доходів і суттєвий брак можливостей для освіти, але відновлення, ймовірно, буде швидшим, а ступінь втрат менш серйозним, ніж у переможених країнах. Негативний вплив війни на

⁶⁶ Kage, R. (2010). The Effects of War on Civil Society: Cross-National Evidence from World War II. In E. Kier & R. Krebs (Eds.), *In War's Wake: International Conflict and the Fate of Liberal Democracy* (p 98). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511761836.005

⁶⁷ Так само

⁶⁸ Individual-Level Evidence for the Causes and Consequences of Social Capital
Author(s): John Brehm and Wendy Rahn
Source: *American Journal of Political Science*, Vol. 41, No. 3 (Jul., 1997), p. 1010

громадську активність, ймовірно, буде менш серйозним у країнах-переможницях, ніж у країнах, які зазнали поразки.⁶⁹

Соціально-психологічна теорія участі пропонує оптику, відповідно до якої громадянська активність, ймовірно, підвищиться після перемоги і впаде після поразки. Якщо країна перемагає у війні, громадяни пересвідчуються, що їхня участь у воєнний час на внутрішньому чи на зовнішньому фронтах принесла відчутні переваги, що, у свою чергу, спонукає їх продовжувати громадську діяльність після війни. І навпаки, поразка, ймовірно, змусить громадян вважати, що їхні зусилля у воєнний час були марними, і тому вони взагалі відходять від громадської діяльності після закінчення війни.⁷⁰

Ці теорії зосереджені головним чином на макрополітичних імплікаціях війн. Але разом з тим, вони дають нам рамку розуміння, як переорієнтовуються моделі повсякденної поведінки громадян, які може спричинити війна, особливо масштабна. Внаслідок роботи під час війни члени громадянського суспільства, як вже зазначалося в попередньому підрозділі, можуть здобути навички, які стануть вирішальними для їхньої подальшої громадської участі. Мобілізація під час війни може відігравати вагомий роль у підвищенні рівня повоєнної добровільної участі, незалежно від того, вийшла країна з поля бою переможницею чи переможеною.⁷¹

⁶⁹ Kage, R. (2010). The Effects of War on Civil Society: Cross-National Evidence from World War II. In E. Kier & R. Krebs (Eds.), *In War's Wake: International Conflict and the Fate of Liberal Democracy* (p 98). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511761836.005

⁷⁰ Так само

⁷¹ Kage, R. (2010). The Effects of War on Civil Society: Cross-National Evidence from World War II. In E. Kier & R. Krebs (Eds.), *In War's Wake: International Conflict and the Fate of Liberal Democracy* (p 99). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511761836.005

ВИСНОВКИ

Виконання низки поставлених завдань дає змогу робити певні висновки стосовно впливу війни на діяльність українського громадянського суспільства.

Огляд наявних підходів до визначення громадянського суспільства дав змогу у рамках даної роботи обрати структуралістський підхід, який дозволяє чіткіше і точніше операціоналізувати поняття, оскільки фокусується саме на організаціях громадянського суспільства, які є найвагомішою питомою часткою загалу легалізованих/зареєстрованих громадських формувань.

Аналіз розвитку українського громадянського суспільства, ключових подій на шляху його становлення і розгляд соціологічних досліджень та численних праць дослідників цього напрямку дав глибше розуміння контексту і показав слабкість його сучасного стану, який проявляється передовсім в тому, що суспільство активізується лише під час суспільних криз. У той час, як до щоденної систематичної роботи в громадських організаціях, стабільність і стійкість яких є передумовою ефективного демократичного процесу, залучений дуже низький відсоток населення країни.

Війна з росією здійснює вплив на громадянське суспільство, яке у нас перебуває ще у процесі свого становлення і є зовсім не окріпшим, у багатьох вимірах, як позитивних, так і негативних.

Акцентуючись спершу на негативних тенденціях, можна говорити про зменшення фінансування тих напрямків діяльності, які в умовах війни втратили свою актуальність, про переорієнтацію роботи організацій з їхнього основного напрямку на воєнний, внаслідок чого прогрес і здобутки першого зазнають помітної шкоди. Важливими є також можливі зміни у кількісному складі працівників організацій у

зв'язку з мобілізацією, що може відображатися як на якості роботи організації, так і на навичках працівників, котрі роблять дуже довгу перерву в роботі по своєму профілю. Разом з цим страждає і освітній процес, від якого залежать знання і навички майбутніх громадських діячів.

Однак позитивна роль війни є не менш помітною, адже вдалося виокремити чимало можливостей. Передовсім гарною є можливість для організацій громадянського суспільства здобути довіру, підтримку, продемонструвати свою важливість, зарекомендувати себе перед народом та владою. Виконання громадськими діячами завдань, з якими держава самотужки впоратися не може, дозволяє встановити міцні місточки співпраці з владою, що для подальшої діяльності громадських організацій може стати дуже корисним надбанням, яке спростить перемовини та комунікацію в майбутньому стосовно просування певних ініціатив, пропозицій тощо. Крім того, саме в такі моменти суспільних криз потрібно бути особливо уважними до внутрішньої владної політики, і правильна та оперативна реакція з боку громадських організацій дозволить суттєво зміцнити свою легітимність в очах населення.

Варто говорити також і про те, що мобілізація громадськості під час воєнного конфлікту сприяє залученню до громадського сектору тих категорій людей, котрі раніше не мали до нього ніякого стосунку. Загалом така мобілізація дає громадянам можливості, які зазвичай відсутні в мирний час, для активної практики в громадському просторі. Як вдалося з'ясувати, громадяни, працюючи в громадському секторі під час війни, а особливо ті, що дуже молоді та сприйнятливі на момент ведення бойових дій, здобувають так звані *civic skills* (навички ефективної роботи в громадському секторі). Це з великою вірогідністю свідчить про те, що ці люди займатимуться громадською діяльністю значно ефективніше, ніж їхні старші попередники.

І звісно ж, неможливо не сказати про те, яку велику роль в злагодженій праці грає консолідація населення проти спільного ворога.

Наостанок, висвітлимо особливості громадської участі після закінчення війни. У післявоєнний період простежуються негативні наслідки в освітньому процесі та суттєві скорочення доходів громадян, і, якщо спиратися на соціально-економічну теорію, за якою дохід та освіта є двома ключовими детермінантами участі людини в політиці та громадянському секторі, то подальший розвиток громадянського суспільства може зазнати труднощів. Однак для українського контексту, на наш погляд, більше підходить соціально-психологічна теорія, згідно з якою у разі перемоги люди розуміють, що участь у воєнний час принесла відчутні переваги, що, у свою чергу, спонукає їх продовжувати громадську діяльність після війни. Адже основною причиною затухання громадської активності після Революції гідності було саме розчарування через відсутність рішучих змін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бекешкіна І. Е. Члени громадських об'єднань як суб'єкти громадянського суспільства / І. Е. Бекешкіна // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – 2018. – С. 107.
2. Колодій А. Концепція громадянського суспільства: проблема узгодженості теоретичних підходів та емпіричних моделей / А. Колодій // Громадянське суспільство як здійснення свободи. Центрально-східноєвропейський досвід. – 1999. – С. 26.
3. Офіс Президента України. Володимир Зеленський провів онлайн-зустріч зі студентами та ректорами українських ВНЗ [Електронний ресурс], 2022 / Офіс Президента України // YouTube. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=nBClSw3B6KU> (дата звернення: 22.06.2022). – Назва з екрана.
4. Роль громадянського суспільства під час війни Росії проти України [Електронний ресурс] // ZMINA - центр прав людини. – Режим доступу: <https://zmina.info/columns/rol-gromadyanskogo-suspilstva-pid-chas-vijny-rosiyi-proty-ukrayiny/> (дата звернення: 23.06.2022). – Назва з екрана.
5. Рябов С. С. До проблеми визначення поняття "громадянське суспільство" [Електронний ресурс] / Се Се Рябов // Наукові записки НаУКМА. – 2002. – Т. 20, спец. вип.: у двох ч.х. Ч. 1. – С. 258–260. – Режим доступу: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9146/Ryabov_Do_problemy_vy_znachennya.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 22.06.2022). – Назва з екрана.
6. Характеристика громадських формувань як інститутів громадянського суспільства [Електронний ресурс]: Роз'яснення М-ва юстиції України від 24.01.2011 р. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0016323-11#Text> (дата звернення: 21.06.2022). – Назва з екрана.

7. 2018 civil society organization sustainability index central and eastern europe and eurasia. – United States Agency for International Development : Center of Excellence on Democracy, Human Rights and Governance, 2019. – 268 p.

8. Between nation and civil society [Electronic resource] // Democratic civility / ed. by C. José. – [S. l.], 2018. – P. 203–228. – Mode of access: <https://doi.org/10.4324/9781351290609-11> (date of access: 22.06.2022). – Title from screen.

9. Brady H. E. Beyond SES: a resource model of political participation [Electronic resource] / Henry E. Brady, Sidney Verba, Kay Lehman Schlozman // American political science review. – 1995. – Vol. 89, no. 2. – P. 271–294. – Mode of access: <https://doi.org/10.2307/2082425> (date of access: 23.06.2022). – Title from screen.

10. Burlyuk O. Introduction to the special issue. civil society in ukraine: building on euromaidan legacy [Electronic resource] / Olga Burlyuk, Natalia Shapovalova, Kateryna Zarembo // Kyiv-Mohyla law and politics journal. – 2017. – No. 3. – P. 1–22. – Mode of access: <https://doi.org/10.18523/kmlpj119977.2017-3.1-22> (date of access: 23.06.2022). – Title from screen.

11. Civic engagement poll [Electronic resource] // USAID. – Mode of access: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/17388921135a2ea86ba91ea7.14461295.pdf> (date of access: 21.06.2022). – Title from screen.

12. Civil society, definitions and approaches [Electronic resource] / Raquel Campos Franco [et al.] // International encyclopedia of civil society. – New York, NY, 2010. – P. 461–464. – Mode of access: https://doi.org/10.1007/978-0-387-93996-4_531 (date of access: 21.06.2022). – Title from screen.

13. Elder G. H. Wartime losses and social bonding: influences across 40 years in men's lives [Electronic resource] / Glen H. Elder, Elizabeth C. Clipp // Psychiatry. – 1988. – Vol. 51, no. 2. – P. 177–198. – Mode of access: <https://doi.org/10.1080/00332747.1988.11024391> (date of access: 22.06.2022). – Title from screen.

14. Gatskov M. Civil society in ukraine [Electronic resource] / Maxim Gatskov, Kseniia Gatskova // Ukraine in transformation. – Cham, 2019. – P. 123–144. – Mode of access: https://doi.org/10.1007/978-3-030-24978-6_6 (date of access: 23.06.2022). – Title from screen.
15. Ghosh M. In search of sustainability: Civil society in Ukraine / M. Ghosh // Friedrich Ebert Stiftung. – 2014. – P. 1–14.
16. Global community: the role of international organizations in the making of the contemporary world [Electronic resource] // Choice reviews online. – 2003. – Vol. 40, no. 05. – P. 40–3047–40–3047. – Mode of access: <https://doi.org/10.5860/choice.40-3047> (date of access: 21.06.2022). – Title from screen.
17. Irish L. E. Civil law and civil society. in: anheier H.K., toepler S. / L. E. Irish // International encyclopedia of civil society. – 2010. – P. 166–170.
18. Kage R. The effects of war on civil society [Electronic resource] / Rieko Kage // In war's wake / ed. by E. Kier, R. R. Krebs. – Cambridge. – P. 97–120. – Mode of access: <https://doi.org/10.1017/cbo9780511761836.005> (date of access: 21.06.2022). – Title from screen.
19. Kolodii A. Temporary post-communist authoritarianism and democracy: ukraine 1990-1994 [Electronic resource] / Antonina Kolodii // Autoritarismus in mittellund osteuropa. – Wiesbaden, 2009. – P. 138–164. – Mode of access: https://doi.org/10.1007/978-3-531-91615-6_6 (date of access: 23.06.2022). – Title from screen.
20. Laine J. Debating civil society: contested conceptualizations and development trajectories / J. Laine // International Journal of Not-for-Profit Law. – 2014. – Vol. 16, no. 1. – P. 74.
21. Meyer M. A comparative view: peace and conflict-resolution organizations in three protracted conflicts [Electronic resource] / Megan Meyer // Mobilizing for peace. – [S. l.], 2002. – P. 175–198. – Mode of access:

<https://doi.org/10.1093/0195125924.003.0008> (date of access: 21.06.2022). – Title from screen.

22. Oleinik A. Volunteers in Ukraine: from provision of services to state- and nation-building [Electronic resource] / Anton Oleinik // Journal of civil society. – 2018. – Vol. 14, no. 4. – P. 364–385. – Mode of access: <https://doi.org/10.1080/17448689.2018.1518771> (date of access: 22.06.2022). – Title from screen.

23. Palyvoda L. Defining civil society for Ukraine / L. Palyvoda, O. Vinnikov, V. Kupriy. – Kyiv : CCC Creative Center, 2016. – 20 p.

24. Plattner M. F. Rethinking civil society [Electronic resource] / Marc F. Plattner, Larry Jay Diamond // Journal of democracy. – 1994. – Vol. 5, no. 3. – P. 3. – Mode of access: <https://doi.org/10.1353/jod.1994.0039> (date of access: 22.06.2022). – Title from screen.

25. Poskitt A. Civil society organisations in situations of conflict / Adele Poskitt, Mathilde Dufranc. – [S. l.] : Civicus, 2011. – 61 p.

26. Riabchuk M. Dubious strength of a ‘weak state’: the post-soviet ukraine in the nineties [Electronic resource] / Mykola Riabchuk // Autoritarismus in mittellund osteuropa. – Wiesbaden, 2009. – P. 262–274. – Mode of access: https://doi.org/10.1007/978-3-531-91615-6_12 (date of access: 21.06.2022). – Title from screen.

27. Tilly, Charles. «War Making and State Making as Organized Crime» // Bringing the State Back In / Ed. by Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer, and Theda Skocpol. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P.169-186

28. Way L. The Maidan and beyond: civil society and democratization / L. Way // Journal of democracy. – 2014. – Vol. 25, no. 3. – P. 35–43.

29. Worschech S. New civic activism in ukraine: building society from scratch? [Electronic resource] / Susann Worschech // Kyiv-Mohyla law and politics journal. –

2017. – No. 3. – P. 23–45. – Mode of access: <https://doi.org/10.18523/kmlpj119984.2017-3.23-45> (date of access: 23.06.2022). – Title from screen.

30. Youngs R. Civil society in post-euromaidan ukraine: from revolution to consolidation / Richard Youngs, Natalia Shapovalova, Olga Burlyuk. – [S. l.] : ibidem-Verlag, 2018. – 400 p.

АНОТАЦІЯ

Дипломної роботи

Тема: Вплив повномасштабного російського вторгнення на діяльність українського громадянського суспільства

Студентка: Вахняк Лілія Ігорівна

Рік навчання, факультет: 2021 – 2022, Факультет Соціальних Наук та Соціальних Технологій

Науковий керівник: Чабанна Маргарита Валеріївна

Захищена “___” _____ 2022_р.

Короткий зміст роботи: робота покликана зробити крок у розумінні впливу воєнних дій, розпочатих на території України 24 лютого 2022 року росією, на українське громадянське суспільство. Розкривається контекст становлення українського громадянського суспільства; виокремлюються його слабкі та сильні риси; здійснюється аналіз негативних та позитивних аспектів впливу війни на нього, а також розглядаються теоретичні особливості громадянської активності після закінчення воєнних дій.